

**СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ
СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

Розділ 3. Літературна творчість «українського Сократа» в сучасному дискурсі

Бондар Н. В.

*orcid.org/0000-0002-6768-5863 кандидатка філологічних наук,
ст. викладачка кафедри загального мовознавства та іноземних мов
Національного університету «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка»
Полтава (Україна) natalija-bondar@ukr.net*

«З ВИДИМОГО ПІЗНАВАЙ НЕВИДИМЕ»: РЕЦЕПЦІ МЕНТАЛЬНИХ УСТОЇВ «НЕВЛОВИМОГО ФІЛОСОФА» В СУЧАСНОМУ ДИСКУРСІ

Постановка проблеми. У важкі часи націєвідстоювання й етнічної самоідентифікації звернення до констант у творчості знакових вітчизняних письменників, як ніколи, є значущим. Ще в сиву давнину закладені базові концепти української ментальності, духовності пронизують сучасність, і їхнє розкриття крізь мовні факти «має неабияку суспільно-політичну значущість у сучасній Україні, яка намагається змінити вектор свого цивілізаційного розвитку, відкрити себе європейському світові, «навчитися чужому», не цураючись свого» [5, с. 92].

Посутню роль у цьому відіграє літературна творчість художників слова, яка оприявлює споконвічний пошук істинних цінностей. Досліджуючи семантику слова в художніх текстах, важливо враховувати прихований зміст, контекст, тобто, щоб зрозуміти слово, треба осягнути текст, і, навпаки, лише після сприйняття слова в художній канві осмислюється весь текст. Акумулюючи різноманітну інформацію про історію, національні стереотипи поведінки етносу, текст не тільки ілюструє культуру, а й одночасно є наслідком її поступу в певний період.

Базові концепти, експліковані лінгвально, уможливають розкриття такого феномену, як ментальність – спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю в певне світобачення» [12, с. 4].

Вивчення базових концептів у мовопросторі Григорія Сковороди, «феномен якого, як і всього його життя, залишається чи не найзагадковішим у духовній історії України» [3, с. 200] уможливає розкриття їхнього змісту як модусу етноментальних цінностей українського народу. Тому концептуальний аналіз художнього доробку «невловимого філософа» не тільки збагатить знання про його індивідуальну творчу лабораторію, а й уможливить реконструкцію цілісної художньої картини світу українців.

Аналіз досліджень. Мова творів Григорія Савича Сковороди, непересічного українського мислителя, стала об'єктом вивчення вітчизняними та зарубіжними науковцями з початку ХІХ ст. З-поміж

грунтовних досліджень феномену мови невловимого філософа – праці І. Франка, Д. Чижевського, Ю. Шевельова, І. Огієнка, В. Русанівського, І. Срезневського, І. Білодіда, Г. Данилевського, П. Житецького, М. Жовтобрюха, Т. Вільчинської та ін.

Мета пропонованої студії полягає в комплексному аналізі національної специфіки базових концептів української ментальності як своєрідного модусу інтенції Григорія Сковороди.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) з'ясувати кореляції лінгвокультурного й художнього концептів у мовотворчості Григорія Сковороди;
- 2) виявити й системно проінтерпретувати сакральні константи та їх лінгвалізацію в художньому набуткові «невловимого філософа»;
- 3) схарактеризувати на основі базових концептів ієрархію цінностей українського народу.

Виклад основного матеріалу. Національною ознакою кожного народу є його мова, яка акумулює культуру своїх носіїв, їхню ментальність, звичаї, релігію, історію. Надзвичайно чутливим показником культури народу є лексична і фразеологічна системи. Семантика цих вербальних засобів, виявляючи зв'язок із ментальним світом певного народу, стає підґрунтям для формування етноконотацій (інтерпретаційного поля), завдяки чому таку мовну одиницю розглядають уже як слово-концепт. Базовий концепт культури, потрапляючи в художній простір того чи того письменника, не лише синтезує збережені історичною пам'яттю народу ментальні ознаки і явища, а й увиразнюється, збагачується різноманітними семантичними відтінками. Вивчення базових концептів у мовопросторах художників слова дозволяє розкрити їхній зміст як модус етноментальних цінностей українського народу. Звичайно, письменник за основу бере загальноприйняті мовні коди, але водночас модифікує і трансформує їх.

Глибина й місткість художніх концептів прямо залежні від культурного та емоційного досвіду художника слова, який, як мовна особистість, є не лише узагальненим образом носія національно-культурних цінностей, віддзеркалює особливості ментального осередку, до якого належить, а й часто створює нові вербальні елементи та активізує їх.

Художні твори уможливають виявлення різноманітних семантичних трансформацій слова, утрачених або непомітних у повсякденному вжитку. А. К. Мойсієнко справедливо зауважує, що часто в повсякденному мовленні не усвідомлюється метафорика багатьох висловлювань, які перебувають у тісному зв'язку з культурою. Письменник же впроваджує мовні метафори в систему внутрішніх знакових зв'язків тексту [8, с. 12], що й полегшує розуміння. Мова художнього твору в аспекті лінгвокультурології уможливорює перехід від внутрішньосистемного аналізу до глибинних смислів національної комунікації. Кожна нація має власний набір поведінкових, психологічних стереотипів, тому мовна маніфестація концептів однієї лінгвокультури є етноспецифічною щодо іншої. Залежність

семантичної структури тексту від мовно-культурної картини світу зауважує і Є. Бартмінський, наголошуючи на тому, що тексти в актах мови й мовної комунікації є інтенційною актуалізацією системи норм і цінностей картини світу [14, с. 17]. Цілком доречно потверджує В. О. Кононенко, що «предметним наповненням лінгвокультурології є передусім тексти в їхніх різновидах і виявах з урахуванням духовно-концептуальних, образно-метафоричних, символічних та інших знань як результату дії людської свідомості» [6, с. 43].

Щоб розпізнати домінанти ментальності нашого народу, слід звернути увагу «на основи психічної структури українців, підкреслити ті властивості й психічні функції, які своїм питомим колоритом позначаються на чинності одиниці» [1, с. 326]. Саме тому зміст концептів варто досліджувати не лише шляхом виведення етимона (етимологічної внутрішньої форми) ключових лексем, урахувавши архетипи колективного несвідомого, а й шляхом урахування вербальної репрезентації в етнотекстах видатних художників слова.

Григорій Сковорода – знакова постать у духовному світі українства. Як зауважує В. Чернишов, «він має безумовний духовний авторитет, а тому можна припустити, що від адекватності дослідження, витлумачення та сприйняття його біографії і вчення багато в чому залежатиме й той шлях у майбутнє, який торує собі Україна. Але ще й досі постать Сковороди, а надто внутрішні мотиви його творчості, лишаються значною мірою *terra incognita*» [13, с. 65].

Пошук ментальних устоїв, духовних цінностей української етносвідомості, її сакральних констант актуалізує релігійно-філософську поезію Г. Сковороди (XVIII ст.), де оприявлені, об'єктивовані лінгвально, ментальні устої уяскравлюють концептосферу, яка маркує українську міфопоетичну картину світу.

Це той «невловимий» митець, який зумів піднести приземлене людське до рівня Божественного. Духовний досвід українців у творчому набутку Григорія Сковороди експліковано такими концептами: БОГ, СВОБОДА, СЕРЦЕ, ЛЮБОВ, ЩАСТЯ, ЖЕРТОВНІСТЬ, ДОБРО, ДУША тощо, що цілком перегукується з найважливішими атрибутами української ментальності, з-поміж яких – духовність, соборність, прагнення до вищих форм досвіду.

Яскравим репрезентантом концептосфери є, звичайно ж, СВОБОДА, знаковий зміст якого науковці окреслюють як: «Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства; воля; Перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін.; Життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд; Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі; Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь; Простота, невимушеність у поведженні» [11, с. 98].

Однак, крім денотата, предметної семантики, у значенні лексеми СВОБОДА вирізняється додаткова семантика – сигніфікат, що актуалізує зв'язок номінації з ментальністю, історією, культурою українського народу, стає основою для утворення етноконотацій, що лінгвісти потрактовують як енциклопедична та оцінна зона реалізації концепту (його інтерпретаційне поле).

Філософсько-світоглядну специфіку аналізованого концепту СВОБОДА у творчому набуткові Г. Сковороди оприявлюють такі конотації: *мірка основна, рівна нерівність, щастя, сродна праця, вольность, Богдан-герой, веселіє духа, глибоке серце, світ ловив мене та не спіймав* та інші.

Подобиємо у текстових зразках і негативні репрезентанти проклята, пекло, неситий ад: «Правду Августин п'ївал: ада н'їт и не быва, Воля — ад, твоя проклята, Воля наша — пещь нам ада. Зар'їжь ту волю, друг, то ада н'їт, ни мук» [10, с. 86]. Мабуть, такі конотації не випадкові, адже протягом віків СВОБОДА давалася українському народу «кров'ю на своїй землі».

Художній дискурс Григорія Сковороди відтворює успадковані генетично свободолюбство українців, незалежні переконання, глибокий патріотизм і почуття національної гідності. Як ніколи, актуально звучать рядки вірша «De libertate» («Про свободу»), де письменник застережливо говорить про небезпеку втратити незалежність, оскільки все «злото» світу «проти свободи – лише болото». Символічною конотацією базового концепту є ім'я «Богдан», що в українській етносвідомості оприявлює борця за свободу й права народу Зиновія-Богдана Хмельницького (недаремно Г. Сковорода називає його «Вольности отче»).

Крім того, мислитель актуалізує концепт СВОБОДА і як «основну мірку життя»: «Мені ж свобода лиш одна вабна і безпечальна, прерпота путь, В житті це **мірка є основна**, З'єднає коло циркуль отут» [10, с. 56]. Український філософ наголошує, що невільною, а тому нещасливою, людина стає без «сродної праці»: «Коли відняти від людини споріднене діяння, тоді їй – смертельна мука. Сумує й непокоїться, мов бджола, замкнена в світлиці, коли сонячний промінь, який пронизує вікна, кличе її на медоносні луки. Ця мука позбавляє людину здоров'я, тобто злагоди, забирає бадьорість і розслаблює. Тоді людина усім невдоволена, гидує і становищем своїм, і місцем прожиття...» [10, с. 89].

Указані репрезентанти, безумовно, употужнюють реєстр продуктивних експлікантів таких ментальних характеристик українського народу, як НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, ВОЛЕЛІБНІСТЬ.

Але найвищий ступінь СВОБОДИ — «духовна свобода в Богові» [15, с. 374]: «Духовный же ЧЕЛОВѢК есть свобод. В высоту, в глубину, в широту льтает безпредѣльно...» [9, с. 791].

Дух СВОБОДИ, за Г. Сковородою, породжує БОГ. Догмат Триєдності Господа вербалізується лексемами: *Бог, Господь, Ісус, Христ, Марійн син, син Давидів, Творець, отець, князь, цар царів* та ін.: «не преобразиши ты из земнаго в небеснаго потоль, поколь не увидиши **Христа**, потоль, поколь не

узнаеш, что есть истинный человек?» [9, с. 137].

Цікавими у плані вивчення є такі конотації: *берег, веселка, життя* («Ты **берег** мне и **Кифа**, Ты **радуга, жизнь...**» [10, с. 75]), *сладость, рай* («**Боже!** Ты **един всѣм рай и сладость**» [Там само, с. 87]), *камінь, пломінь* («**Се наш камень!** Се наш **пламень!**.. Он, [Бог] мне **камень твердый**» [Там само, с. 63]), *щит, меч, шолом* («**Кто сердцем чист и душою, Не нужна тому броня; ... Щит, меч и шлем – ему сам Бог**» [Там само, с. 77]) та ін. Така експлікація у художньому набутку мислителя укотре потверджує питомі риси українців – *переплетення* волелюбних світоглядних векторів з набожністю і винятковою повагою до сакрального, оскільки «український народ – глибоко релігійний народ» [7, с. 58].

Важливо зауважити ще такий момент: Григорій Сковорода часто наголошує, що Святий Дух живе всередині кожного, тому дуже важливо дослухатися до нього, щоб бути щасливим: «*І це є щасливо з Богом уступити у звання, коли чоловік не за своїми забаганками і не за чужими порадами, але вникнувши в самого себе і послухавши Святого Духа, що живе всередині і кличе його, слідуючи за таємним його покликом, береться і тримається тієї посади, до якої він у світ народився, самим Вишнім для того визначений*» [8, с. 189].

Такого специфічного витлумачення у творах Сковороди набуває архетип серця, що одночасно з біблійною мудрістю оприявлює знаковий менталітет української нації. М. Костомаров зауважував: «Творець об'являється в людині в її серці. Серце людини любить у всіх явищах фізичного світу всюди бачити дух» [2, с. 104]. Цей синкретизм потверджує перевагу духовноорієнтованого над раціональним, що характерно для світоглядно-ціннісної свідомості українського народу, тобто «серця» як метафори глибин душі над розумом: «*Ми в сторонніх справах занадто цікаві, пильні та проникливі: змірили море, землю, повітря, небеса, занепокоїли надра землі задля металів, розмежували планети, відшукали на місяці гори, річки та міста, знайшли зайвих світів численну кількість, будуємо незрозумілі машини, завертаємо та притягаємо стремління вод, щодня нові досвіди та дивовижні винаходи. Боже мій! Чого ми не вміємо! До чого ми не здатні! Але нещастя, що, здається, чогось великого не доста. Усі ці науки не можуть наситити наших думок. Безодня душевна ними не заповнюється [...]. Математика, медицина, фізика, механіка з їх буйними сестрами; чим більше їх їмо, тим більше палить наше серце голод та спрага [...]. Який-будь мешканець місяця здивувався б дуже, що мешканці землі знають так багато непотрібного, та так мало потрібного [...]. Ані знаття кількосте вулканів на земній кулі, ані знаття джерел Ніла або плану лябіринту не дає щастя [...] море далеко від нас, а Бог у нас, у серці нашому*» [9, с. 562-561].

Архетип «філософії серця» розкривається у творчості Сковороди як вираження внутрішньої людини, тому універсум людинопізнання є, власне, Богопізнанням, а СЕРЦЕ – підмурівок духовного життя людини.

У проаналізованих текстових зразках подибуємо такі експліканти інваріантного значення СЕРЦЕ («символ зосередження почуттів, настроїв, переживань; символ любовних почуттів, любовної прив'язаності; внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття» [11, с. 141]): *добросердечний, милосердний, милосердя, сердечний, чистосердя, сердечно, чистосердечний, щиросердно* та ін.

Асоціативне наповнення концепту було б неможливим без використання атрибутів, де найчастотнішими є *добре, чисте, глибоке* («*добра природа і врода є добре серце*» [10, с. 41]; «*О серце чисте!*», «*глибоке серце, одному лише Богу пізнаване...*» [Там само]; «*Глибоке серце в людині, більше всіх і людина є, і хто пізнає її*» [Там само, с. 37]), що й не дивно, позаяк ідея кардоцентризму проявляється саме у душевній доброті, щирості, чутливості.

Серед конотацій подибуємо і цікаві репрезентанти ЯДРО ГОРІХА: «*Без ядра горіх ніщо, так само, як і людина без серця*»; ДЖЕРЕЛО: «*Добре серце, що невисякне джерело, яке завше точить чисті струмені, тобто думки*» [9, с. 109]; БЕЗОДНЯ: «*[...] притасна думок наших безодня і глибоке серце – одне і те ж*» [10, с. 41]; ГОЛОВА: «*серце твоє є голова зовнішностей твоїх*» [10, с. 40]; ІСТИНА: «*...істиною людиною є серце в людині*» [10, с. 41]; ВЕСНА, НЕБО, ОБІТОВАНА ЗЕМЛЯ, РАЙ, РАДІСТЬ, ТИША, СПОКІЙ БОЖИЙ, СУБОТА, ДЕНЬ ВЕЛИКОДНЯ: «*О серце чисте! Ти новій вік, вічна весна, благовидне небо, обітована земля, рай умний, радість, тиша, спокій Божий, суббота та великий день Великодня*» [10, с. 43]. Тільки людина з добрим СЕРЦЕМ, чистою СОВІСТЮ може пізнати справжнє щастя, тому шлях осягнення свого серця – шлях до пізнання трансцендентного.

З-поміж символічних наповнень концепту СЕРЦЕ чільне місце посідає ІСТИННІСТЬ, СПРАВЖНІСТЬ, КРАСА: «*Не за обличчя судить, а за серце*» [9, с. 232]. Суголосні рядки «*з видимого пізнавай невидиме*» теж оприявлюють ці імпліцитно виражені конотації. Адже, за Сквородинівським вченням, наше призначення на цій Землі, перш за все, – бути ЛЮДИНОЮ (не за зовнішніми антропологічними ознаками, а за суттю своєю, бо «*всяк єсть тѣм, чіє Сердце в нем. Волчєє Сердце єсть истинный Волк, хотя Лице Человѣчєє. Сердце Боброво єсть Бобр, хотя Вид Волчій. Сердце Вєпрово єсть Вєпр, хотя Вид Бобров. Всяк єсть тѣм, Чіє Сердце в нем*» [9, с. 232]. Боже Серце, за Сквородою, – суть, всеосяжний центр душі, який, не існуючи ніде, водночас присутній повсюдно: «*О серце, бездно всіх вод та небес ширша!.. Яка ти глибока! Все охоплюєш і складаєш, а тебе ніщо не вмщує*» [10, с. 44]. Багатогранний символічно-філософський стиль мислення Сквороди став базисом, підґрунтям національної антропоцентричної «філософії серця».

Крізь товщу віків звучить людству духовний заповіт невловимого українця: «*Не будь нахабним і безсовісним. Привчай себе бути задоволеним з малого, не наслідуй тих, хто розтрачує серце по зовнішності [...]. Будь добрим до всіх...*» [9, с. 374].

Отже, ментальний профіль українця, звізуалізований у філософському набуткові геніального українського мислителя, уявляє базисні устої нашого народу, увиразнює позиціонування його як ВОЛЕЛЮБНОГО, НАБОЖНОГО, ДОБРОГО, ЩИРОГО.

Рефлексії Григорія Сковороди над Біблією, його метафоричне споглядання дійсності, відстоювання внутрішньої свободи людини, ідеї духовної та культурної самобутності українців відкривають метафізичну сутність національної культури, засвідчуючи її нову духовну якість.

Формування високоморального, свободолюбного суспільства Григорій розпочав із себе. Мандрівному філософу із Чорнух, величному у простоті своїй, все ж таки вдалося «з видимого пізнати невидиме». Світ, як не намагався, але не спіймав його у свої тенета. Знаково, що й суть імені Сковороди Григорій – «той, хто не спить, пильнує». Тому чатує український свободолобець на теренах споконвічної боротьби свого народу за ВОЛЮ, ПРАВДУ, СОВІСТЬ, НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, уселяючи тверду віру, що «не зайде сонце нам, і місяць не умалиться нам. Ми ж наречемося народом святим, людьми оновлення»!

Література

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень : підручник. Київ : Академія, 2008. 240 с.
2. Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка. Лондон, Мадрид, 1962. 256 с.
3. Вільчинська Т. Концепт «Бог» у поетичній мові Г. Сковороди. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Сер. Мовознавство. 2005. Вип. 1 (13). С. 191–199.
4. Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту. Культура народів Причорномор'я. Сімферополь. 2002. № 32. С. 27–30.
5. Голубовська І. О. Лінгвокультурні концепти у мовній картині світу українського етносу. XX – XXI століття: жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі : колективна монографія / за ред. А. Архангельської. Оломоуц: VUP, 2016. С. 71–95.
6. Кононенко В. І. Ключові висловлення як текстотвірні знаки художнього дискурсу. Українська мова. 2014. № 1. С. 38–50.
7. Костомаров М. Дві руські народності. Київ, 1991. С. 58.
8. Мойсієнко А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. Умань, 2008. 280 с.
9. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів. Харків; Едмонтон; Торонто : Майдан : Вид-во Канад. Ін-ту Укр. Студій, 2011. 1400 с.
10. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. К.: Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с. Т. 2. 576 с.
11. Словник української мови: в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. С. 686.
12. Слухай Н. В. Світ сакрального слова Тараса Шевченка : монографія. Вид. 2-ге, переробл. та доповн. Київ : Київський університет, 2014. 224 с.
13. Чернишов В. Еволюція філософських поглядів Григорія Сковороди у зв'язку з його духовною біографією. *Sententiae*. 2018. № 1. С. 65 – 86.
14. Bartmiński J. Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej / Problemy teoretyczne / red. J. Bartmiński, B. Boniecka. Lublin, 1998. S. 9–26.
15. Boethius A. M. S. De consolatione philosophiae. Libri quinque. Ex editione vulpiana cum notis et interpretatione in usum Delphini. Londini : Curante et imprimente A. J. Valpy A. M., 1823. 579 p.